

FELSEFE DÜNYASI

2022/ YAZ/SUMMER Sayı/Issue: 75

FELSEFE / DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel, süreli ve hakemli bir dergidir.

ISSN 1301-0875

Sahibi/Publisher

Türk Felsefe Derneği Adına Başkan
Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi

Türk Felsefe Derneği mensubu tüm Öğretim
üyeleri (Prof. Dr., Doç. Dr., Dr. Öğr. Üyesi) Felsefe
Dünyası'nın Danışma Kurulu/Hakem Heyetinin
doğal üyesidir.

Felsefe Dünyası, her yıl Temmuz ve Aralık aylarında
yayınlanır. 2004 yılından itibaren Philosopher's
Index ve TÜBİTAK ULAKBİM/TR DİZİN tarafından
dizinlenmektedir.

Felsefe Dünyası is a refereed journal and is
published biannually. It is indexed by Philosopher's
Index and TUBİTAK ULAKBİM/TR DİZİN since 2004.

Editör/Editor

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir

Yazı Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Celal Türer (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Levent Bayraktar (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Muhammet Enes Kala (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Arş. Gör. Buğra Kocamusaoğlu (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Alan Editörleri/Section Editors

Doç. Dr. Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet Ata Az (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet Emre Dağtaşoğlu (Trakya Üniversitesi)

Doç. Dr. Sebile Başok Dış (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Doç. Dr. Nihat Durmaz (Selçuk Üniversitesi)

Dr. Mehtap Doğan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Muhammet Çelik (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Dr. Kenan Tekin (Yalova Üniversitesi)

Dr. Nazan Yeşilkaya (Şırnak Üniversitesi)

Yazım ve Dil Editörleri/Spelling and Language Editors

Zehra Eroğlu (Ankara Üniversitesi)

Abdussamet Şimşek (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Ahmet Hamdi İşcan (Ankara Üniversitesi)

Fiyat/Price: 120,00 TL

Basım Tarihi : Temmuz 2022, 500 Adet

Adres/Address

Necatibey Caddesi No: 8/122 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 231 54 40

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/felsefedunyasi>

Hesap No / Account No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi

IBAN: TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi / Design: Emre Turku

Kapak Tasarımı / Cover: Mesut Koçak

Baskı / Printed: Bizim Büro Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mahallesi Sanayi 1. Cd. &, Sedef

Sk. 6/1, 06070 İskitler-Altındağ / ANKARA

Tel: 0(312) 229 99 28

TRENDELENBURG'UN KANT'I: İHMAL EDİLMİŞ ALTERNATİF

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 75, Yaz 2022, ss. 139-156.

Geliş Tarihi: 17.10.2021 | Kabul Tarihi: 08.02.2022

Kubilay HOŞGÖR*

Giriş: Kant ve Transendental Estetik

Eğer felsefe açısından tarih bilinci, bir düşüncenin varoluşunun uzay ve zamanına meşruiyet kazandırıyorsa, bir başka deyişle, her şey için geçerli olduğu gibi, her düşünce de kendi koşullarının ürünüyse, hiçbir düşünce kendi uzay ve zamanının dışında yinelenemez. Aksi halde onun bir başka yerde ve zamanda yeniden ortaya çıkabilmesi için benzer koşulların doğması gereklidir; oysa hayat hiç kuşkusuz koşulların yinelenemediği bir laboratuvar ortamı değildir. Fakat felsefe tarihinde ne zaman geriye dösek, *Déjà vu* bu dönüşlerdeki en tanıdık duygu olur. Yine de o, hiçbir çağda on dokuzuncu yüzyılda olduğu kadar yoğun hissedilmez. Yüzyıl boyunca ister Platon, Aristoteles, Kant, Hegel ya da Schopenhauer'ın takipçisi olarak, isterse empirist, materyalist, fenomenolog, pozitivist ya da Yeni Kantçı olarak karşımıza çıksın, bir filozofun yazdıklarında yoğun olarak hatıralarımıza yöneliriz. Eldeki çalışmanın konusu işte bu türden bir yaşantıya örnek teşkil ediyor.

Alman idealizminin görkemli günlerinin ardından, onun bizzat içindekilere bir tür kaosu yaşatan felsefe sahnesi, ona bugünden bakıldığında polifonik bir görünüm sergiler. Bu polifoninin erken evrelerinden itibaren 19. yüzyıl felsefesinin büyük "meçhulü" (*Unbekannten*)¹ Friedrich Adolf Trendelenburg, Transendental Estetik'te uzay ve zamanın statüsüyle ilgili olarak, Kant'ın alternatif bir fikri ihmal etmesinden ileri gelen bir boşluk (*Lü-*

* Dr. Öğr. Üyesi., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, ORCID: 0000-0003-2257-2571, e-mail: hosgorkubilay@gmail.com

1 Bu adlandırma Klaus Ch. Köhnke'ye aittir (1986: 23).

cke) bulunduğunu iddia etmektedir. Bu iddia, uzay ve zamanın öznelliğine ilişkindir. Trendelenburg'un Transendental Estetik eleştirisi hakkında daha fazla yol almadan önce, Kant'ın orada ortaya koyduğu öznel görüş teorisini kısaca anımsayalım.

Saf Aklın Eleştirisi'nde Kant, dünya hakkında, geleneksel metafiziğin aradığı türden, mutlak bir bilginin imkânını sorgular. Ona göre her bilgi zorunlu olarak apriori koşullardan doğar. Dolayısıyla mutlak, yani koşulsuz bir bilginin imkânı bulunmaz. Bilgi, üç ayrı katmandaki a priori koşula -Kant bunlara 'Form' der- dayanır: (1) duyusallık formları, (2) anlama yetisi formları ve (3) akıl formları. *Saf Aklın Eleştirisi*, temelde bilginin bu apriori formel koşullarının ayrıntılı bir açıklamasıdır. Kant bu türden bir soruşturmaya 'transendental' adını verdiği için kendi saf akıl eleştirisi de 'transendental eleştiri' adını alır. *Eleştiri* iki kitaba bölünmüştür: "Transendental Elemanlar Öğretisi" başlığını taşıyan birincisi (ki ikincisi "Transendental Metod Öğretisi"dir) iki bölümden oluşur: Transendental Estetik ve Transendental Mantık. Estetik, bilginin apriori koşullarının birincisinin, yani duyusallığın; Mantık ise diğer ikisinin, anlama-yetisinin ve aklın analizine ayrılmıştır.

Nesnenin bir tür resmini (temsil etmek üzere) alma yetisi (alırlık) duyusallıktır. Hiçbir nesne duyusallık ile bağlantılı olmaksızın bize verilemez. Duyusallık bize görüşleri sağlar; Transendental Estetik'e göre "iki saf duyusal görüş formu" vardır: Uzay ve zaman (Kant, KdrV, B 36). Duyusal olma niteliği taşıyan her tasarım uzaysal ve zamansaldır. Dünya hakkındaki istisnasız her şey, bir yer ve zamanda olma niteliği taşır. Kant'ın ardından bitmek bilmeyen yorumlara konu olan uzay ve zaman hakkında, Kant'a gelene dek iki temel görüş çatışma halindeydi; bunlardan biri, uzay ve zamanı nesnelere ve zihnimizden bağımsız olarak var olan gerçek şeyler olarak kabul ediyordu. Bu görüş Newton'a aitti. Diğerine göreyse, uzay ve zaman zihnimiz tarafından yapılan kavramsal bağlantılardı.² Bu görüşe göre, örneğin 'masanın üzerindeki lamba' deneyiminde masa ile lamba arasındaki yer bağlantısı (olan üzerinelik) idealdi. Bu görüş ise Leibniz'indi. Sonra Kant bu konu üzerine 'eleştirel' biçimde düşünürken bu bağlantının ideal olduğu konusunda Leibniz'i izlemişse de, onda bağlayıp birleştirme fonksiyonu tümüyle mantıksal (kategorik) forma dönüşmüştür. Kısacası uzay ve zaman ideal (zihinsel) şeyler olmadıkları gibi, Newtoncuların inandığının aksine, duyusallığımızı aşan real (gerçek) şeyler de değildiler.

2 Bunu Kant iddia etmiş olsaydı, sonradan Yeni Kantçıların yaptığı gibi, onun estetiği mantığa indirgeme eğilimindeki bir psikolojist olduğunu söyleyebilirdik. İşte tam da bu indirgemenin kaçınmak için Transendental Estetik yazılmıştır.

Kant açısından uzay, empirik açıdan real, transendental açıdan da idealdir (Kant, KdrV, B 44). Bu kabul zaman için de geçerlidir (Kant, KdrV, B 52). Uzay ve zamanın empirik realitesi, tüm nesnelere objektif geçerliliğini garanti altına alırken, transendental idealitesi onların duyusal görünümün öznel koşullarından soyutlanarak kendinde nesnelere ilişkilendirilmesine engel koyar. Türkiye'deki felsefe çalışmaları içinde henüz ilgiye mazhar olmayan Trendelenburg'un Transendental Estetik'e getirdiği eleştiri, Kant'ın bilinçli biçimde koyduğu işte tam da bu engeli tanımaz. Kendisinin uzay ve zaman hakkında geliştirdiği alternatif pozisyon, 19. yüzyılın büyük felsefe tarihçisi Kuno Fischer ile aralarında adı kötüye çıkmış bir tartışmaya yol açmıştır. Şimdi bu hususlarda ilerlemeden önce, onun Kant eleştirisini belli bir bağlama yerleştireceğine inandığımdan, Trendelenburg'un felsefesini kısaca tanıtmaya gereğini duyuyorum.

Trendelenburg ve Mantıksal Soruşturmalar

Alman filozof ve filolog Friedrich Adolf Trendelenburg (1802-1872) Lübeck yakınlarında bulunan Eutin'de dünyaya gelir. Eutin'de Kantçı filolog Georg Ludwig König'in rektörü olduğu Gymnasium'a gider. Üniversite eğitimini Kiel, Leipzig ve sonunda Berlin'de felsefe ve filolojide tamamlar. Kiel'de etkisinde kaldığı hocaları, Karl Leonard Reinhold ve Johann Erich von Berger idi. Bilhassa ikincisinin etkisi onun üzerinde belirgin olmuştur. Berlin'de August Boeckh, Georg Wilhelm Friedrich Hegel ve Friedrich Schleiermacher'in öğrencisi olmuştur. Platon ve Aristoteles'in çalışmalarından çok etkilendir ve doktorasını 1826'da *Platonis de ideis et numeris doctrina ex Aristotele illustrata* (Aristoteles Tarafından Resmedildiği Haliyle Platon'un İdealar ve Sayılar Öğretisi) adlı teziyle alır. Kiel'de kendisine teklif edilen kürsüyü redderek, Prusya kültür bakanı Karl vom Stein zum Altenstein'in yakın arkadaşı olan Prusya posta teşkilatının genel müdürü Karl Ferdinand Friedrich von Nadler'in oğluna ev öğretmeni olmayı kabul eder. 1826'dan 1833'e, yedi yıl sürdürdüğü bu görev sırasında boş zamanlarında Aristoteles'in *De anima'sı*nın eleştirel bir edisyonunu hazırlar. 1833'te Altenstein, Trendelenburg'u Berlin'e Ekstraordinaryüs Profesör (*außerordentlicher Professor*) olarak atar. Dört yılın ardından 1837'de felsefe ve pedagoji alanlarında Ordinaryüs Profesörlüğe erişir. Üç dönem Rektörlük yapar. Aynı zamanda Prusya Kültür Bakanı Karl vom Stein zum Altenstein'in yardımcılığı görevini de üstlenir.

Yaklaşık kırk yıl boyunca Berlin'de felsefe ve pedagoji öğretir. Derslerin dışında, o zamanlar için yenilikçi bir tarz olan düzenli seminerler vermeyi de bir alışkanlığa dönüştürmüştür. Bir öğretici olarak çok başarılıdır, hatta derslerini izleyen Kierkegaard, onun yöntemlerini över. En tanınmış iki öğ-

rencisinden biri Wilhelm Dilthey, diğeri ise Franz Brentano'dur. Diğerleri arasında Friedrich Ueberweg, Eugen Dühring, Rudolf Eucken, Gustav Teichmüller, Carl von Prantl, Jürgen Bona Meyer, Friedrich Paulsen, Hermann Cohen, Hans Vaihinger'i sayabiliriz.

Yeni Kantçılık çalışmalarının anıt eseri *Yeni Kantçılığın Doğuşu ve Yükselişi*'nde (Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus) Klaus Köhnke, "Almanya'da kendi ilk zirve noktasına Yeni Kantçılıkta ulaşacak olan modern bilgi ve bilim teorisi hareketi tarihinin" 1840'ta Trendelenburg'un başyapıtı *Mantıksal Soruşturmalar* (Logische Untersuchungen) ile başladığını söylüyor (Köhnke, 1986: 23). Aslına bakılırsa bu eserin önemi bunun da ötesinde mantık tarihi açısından taşıdığı anlamda saklı.

Aristoteles'ten Hegel'e dek, bir varlık mantığından ya da varlığın düzeyiyle bağlantılı olan kategori formlarının formel mantığından veya Kant'ta olduğu gibi, düşünmenin formlarının, yani anlama yetisinin genel ilkelere bir bilimi olarak mantıktan ya da Hegel'in tanımladığı biçimiyle, bir saf ide'nin bilimi olarak mantıktan söz ederiz. Mantığın tarihine baktığımızda, onun iki defa reforma uğradığını görüyoruz. İlki Christian Wolff ve onun ekolü tarafından temsil edilen geleneksel mantığın Kant ve Hegel'de uğradığı dönüşümdür. İkincisi ise 19. yüzyılın ortalarında daha radikal biçimde Trendelenburg'un girişiminde karşımıza çıkar.

Felsefe tarihinde *Mantıksal Soruşturmalar* adıyla bilinen dört eser bulunuyor. Farklı biçimlerle de olsa bunların hepsi kesin bilginin olanağını aramaktadır. Bu yoldaki ilk girişim Trendelenburg'a (1840) ait.³ O, burada temelde Hegel'in mantığını ve Herbart'ın psikolojik mantığını eleştirir. Trendelenburg, (felsefi) bilginin "bilim teorisi" (*Theorie der Wissenschaft*) olması gerektiğini iddia eder (Trendelenburg, LU I, 1862: 11).⁴ Bilimlerin yöntemlerini ve varsayımlarını temellendirici böyle bir bilimin *philosophia fundamentalis* olduğunu belirtir (Trendelenburg, LU I, 1862: 14). Kant'ın formel mantığına karşıt yönde ilerleyerek, mantık ve metafiziği bir araya getirmeye gayret gösterir. Doğal ve insani olan arasındaki, düşünmeyle varlık arasındaki epistemik duvarları yıkmaya yönelir.⁵ Bu minvalde Trendelenburg, felsefenin geçmişinde pek görmeye alışkın olmadığımız tarzda induktif yöntemi izleyerek, bilimin bütünsel görünümüne ilişkin bir fikre ulaşmayı denemektedir.

3 Diğer üçü sırayla Edmund Husserl (1900/1901), Gottlob Frege (1918/1919) ve Ludwig Wittgenstein'in (1921).

4 Burada *Mantıksal Soruşturmalar*'a (LU) tüm göndermelerimi, eserin ikinci edisyonuna (Leipzig: Hirzel, 1862) yapıyorum.

5 Trendelenburg'un mantığı hakkında daha detaylı bir inceleme için bkz. Hartung, 2018: 77-96.

Peki, felsefe tekil bilimlere rehberlik mi etmelidir, yoksa onları izlemeli midir? Trendelenburg bu soruya, ikinci cildin “Sistem” başlığı altında yanıt getirir. Ancak bu yanıt bir tür dilemmaya yol açar görünmektedir. Felsefe kendi materyalini onlarda bulacağı için, hem bilimleri izlemelidir, hem de onların temelini oluşturduğu için onlara rehberlik etmelidir (Trendelenburg, LU II, 1862: 418-419). Beiser’a bakılacak olursa, Trendelenburg felsefeyi bilimlerin rehberi olarak gören eski Platonik kavrayış ile onu bilimlerin hizmetinde düşünen pozitivist felsefe kavrayışı arasında bir orta yerde sıkışmıştır (Beiser, 2013: 29). Bu dilemmadan kurtuluşun yolu, hâlihazırda bilim pratiği içerisinde cisimleşmiş olan ilkeleri geliştirmektedir. Öyleyse bilime yeni ve yüksek ilkeler dayatmak yerine, onların zaten kullandıkları ve varsaydıkları ilke ve yöntemlerin farkındalığı geliştirilmelidir (Trendelenburg, LU II, 1862: 419-420). Trendelenburg için felsefenin empirik bilimler etrafında yeniden oryantasyonu, onu kaçınılmaz olarak bir epistemolojiye indirgemez. Aksine Trendelenburg felsefeyi metafizik olarak görmeye devam eder; çünkü ona göre felsefe her zaman bir bütün olarak evrenin bilgisi olarak kalır. Bu metafizik, bilimlerin genel bir sistemi, bir “encyklopädie” olmalıdır (Trendelenburg, LU I, 1862: 5-6; II: 419).

Bu görüş, elbette felsefeyi bilimlere pozitivistçe bir indirgemenin neden mümkün olmadığını da ifade ediyor. Zira felsefenin metafizik evrensellik kaygısı tekil doğa bilimlerinin analitik girişimleri ile uyumlu görünmüyor. Trendelenburg, “*Idee*”nin bütünü kendi parçaları içinde belirlediği düşüncesinden hareketle, felsefeyi açıkça Platonik ifadesi içinde “*Idee*’nin bilimi” olarak görüyor (Trendelenburg, LU I, 1862: 5). Öyleyse felsefe, bilimler için gereklidir. Özel bilimlerin hepsi otonom olma iddiasında olsalar da, onların kendine yeterlikleri aldaticıdır; çünkü henüz örtük önkabullere, irdelenmemiş kavramlara ve ödünç alınmış ilkelere sahiptirler (Beiser, 2013: 30).

Trendelenburg’un bilim öğretisi de metafiziğe dayanır. O, henüz erken 19. yüzyıl düşünürü olarak, tamamlanmış ve nihai bir evrensel bilgi sisteminin erişilemez bir amaç olduğuna, evrenin tam bir bilgisine tüm bilimlerin kusursuz bir sistemini üretebildiğimizde erişebileceğimize, öte yandan bunun da olanaklı olmadığına, çünkü bu hedefe ancak evrenin yaratıcısı sonsuz akılda olduğu türden bir akla sahip olduğumuzda ulaşabileceğimize inanır. Sonlu akıl sahibi varlıklar olarak dedüktif bir akıl yürütme gücünden (sonsuz aklın aksine) yoksunuz; bu nedenle bizim için evreni bilmenin biricik yolu bilimseldir, yani parçadan bütüne (Trendelenburg, LU I, 1862: 6).

Trendelenburg hakkında yapılmış az sayıda çalışmanın elimizdeki en güncelini ortaya koyan Beiser’in belirttiği biçimiyle, onun felsefe kavrayı-

şı iki yönde ilerlemektedir: (1) Felsefenin merkezi meşguliyeti olan doğayı metafiziğin izlerini takip ederek inşa eden, özel bilimlerin kapsamlı bir sistemi olarak felsefe idesi; (2) felsefenin majör ilgi alanı olan doğanın bilgisinin peşindeki epistemolojinin dümen suyundaki bilimlerin mantığı olarak felsefe idesi (Beiser, 2013: 31). Tam da bu ayrıma bakarak oldukça önemli bir sorunun önünde dururuz: Felsefenin asıl işi nedir? Metafizik mi, epistemoloji mi? Bütünsel bir doğa araştırması mı, doğanın bilgisinin koşullarının araştırması mı? Doğa mı, zihin mi? Nihayet Hegel mi, Kant mı? Elbette Hegel'in ölümünün ardından, felsefe katedralinin çöken çatısını onarma çabası içindeki pek çok işçiden biridir Trendelenburg. Trendelenburg'un bilimlere bir temel kazandırma girişimi tarafından yüreklendirilen kimileri, çatıyı tümünden yıkıp baştan yapma çabası içinde Kant'a dönerken, kimileri ise çatıyı ayakta tutan tonozların binanın kendisiyle mimari açıdan doğru bir bağlantı içinde olmadığını görerek, yeni bir tasarıya yönelmeyi seçerler. Bu ikinciler çoğunlukla bilginin varlığı unuttuğu noktada ortaya çıkmışlardır. Bir başka *Mantıksal Soruşturmalar*'ın yazarı Husserl bunlardan biri olacaktır. Aslında Trendelenburg'u bu yoldakilerin öncüleri arasında görmek hiç yanlış olmaz. Ona göre, metafizik ve mantık felsefenin ayaklarıdır. Onlar yalnızca varlığın ya da düşünmenin kendisiyle ilgili değildirler; aksine onlar bilgi aktı içinde düşünmenin varlıkla nasıl ilişkili olduğunu, varlığa nasıl uygun düştüğünü anlamının peşindedirler. Öyleyse burada varlığın bilgisine nasıl sahip olduğumuzu gösteren yüksek düzeyden bir bilim olmalıdır, bilimin nasıl mümkün olduğunu (ya da belki daha doğrusu), onun nesnesini hangi zeminde kavraması gerektiğini gösteren bir "bilimlerin bilimi". Bu bilim, kelimenin hakiki anlamında felsefeden başkası değildir. Bu felsefe, "onun en geniş anlamında mantık"tır, "temel bilim"dir, veya "philosophia fundamentalis" (Trendelenburg, *LU I*, 1862: 13-14).

Sonunda Trendelenburg'un bilim öğretisi, metafizik olmaktan ziyade epistemolojik bir görünüm sergilese de, epistemolojinin problemlerine getirilen yanıtlar metafizikten gelir. Metafizik, epistemolojinin adeta üstesinden gelir, çünkü bilginin imkânı sorununa çözümü o sağlar (Beiser, 2013: 31). Bilgi, yalnızca düşünce ile varlığın birleştirilmesiyle mümkündür.

Mantıksal Soruşturmalar'dan İhmal Edilmiş Alternatife

Trendelenburg'un *Mantıksal Soruşturmalar*'ı, yukarıda özetlediğim ölçüler içinde görülebileceği gibi, bir fundamental felsefe sistemi yaratmayı amaçlar elbette, ancak felsefeye böyle bir kurucu bilim pozisyonu belirlemenin, özel bilimlerin bize güvenilir sonuçlar vermesi amacını içerdiği unutulmamalı. Aynı zamanda Trendelenburg, böyle bir girişimin bilimler arasındaki

çatışmaları çözerek onları birleştireceğine de inanmaktadır (Beiser, 2013: 28-31; Köhnke, 1986: 35-38). Peki felsefe bunu nasıl yapacaktır? Düşünce ile varlığı birleştirme görevi, Trendelenburg'un tüm sistemini özetlemeye yarayan bir tür kılavuzla birlikte açığa kavuşturulur. Konuyla ilgili çalışmalarda 'organik dünya görüşü' olarak bilinen bu kılavuz, Platon'a saygısı tartışma götürmez olan Trendelenburg'un, *Timaeus* diyalogundaki ana fikri Schelling'in doğa felsefesinden hareketle canlandırmasıyla ortaya çıkar. *Timaeus* dünyayı bir tür "makroanthropos", 'yaşayan canlı bir varlık bütünü' biçiminde görür (Beiser, 2013: 32). Demokritosçuların tüylerini diken diken etmeye yetebilecek bu görüş, bugün bize kimyacı James Lovelock'un 1970'lerde ileri sürdüğü ve daha sonra mikrobiyolog Lynn Margulis tarafından desteklenen Gaia hipotezini çağırıyor.⁶ Öyle ya da böyle, Trendelenburg'un organizmacı bakış tarzı içinde doğa (eylemsiz maddeyle değil) yaşamla doludur ve nihai amaçları olan akıllı bir tasarımın yönetimindedir. Elbette bu görüşlerin 19. yüzyılın atomcularına ve varlığımızı tümüyle amaçsız bir tesadüfün eseri olarak gören evrimcilerine büsbütün yabancı olacağı açık. Yine de onlar Trendelenburg'un *Mantıksal Soruşturmalar*'ında canlanırlar.

Her ne kadar Platon'a geri giden bu organik dünya görüşü, onun empirik bilimleri temellendirme girişimiyle uyumsuzmuş gibi görünüyorsa da, Trendelenburg bu uyumsuzluk sorununu, metafizikte düşünce ve varlığın temel ilkesi olan devinimi (*Bewegung*) keşfederek giderdiğine inanır. Bu ilkeyi felsefesinin çıkış noktası haline getirir (*LU I*, 1862: 136-140; 141-154). Trendelenburg için devinim, subjektif ve objektif arasındaki uzlaştırıcıydı. Bu uzlaşımın Kant felsefesinin düalizmini aşmaya yardımcı olacağını düşünüyordu. Kimilerinin Kantçı gerilimin üstesinden gelmek için Leibniz'in 'önceden kurulmuş uyum' öğretisine dönme gereğini duydukları sırada, Trendelenburg bilgide subjektif ve objektif unsurlar arasındaki uygunluğun söz konusu gizemli bir 'harmoni'den değil, aksine tamamıyla bir ve bütün olan doğadaki devinimden ileri geldiğini iddia ediyordu (*LU I*, 1862: 150-151). Bu fikrin ardındaki organizmik mantığı kavramak güç değil. Buna göre devinim, insan zihninde ve zihinden bağımsız realitede birlikte var olur (Specht, 2014: 518). Bunun sonucunda devinim uzay ve zamanı üretir. Bu dinamik uzay ve zaman görüşüyle Trendelenburg, ister Newton'da birer

6 Bu hipotez, adından da anlaşılacağı gibi, dünya gezegeninin başlı başına canlı bir organizma olduğunu ileri sürüyordu. Elbette başından itibaren ciddi eleştirilere maruz kalmış bir görüşse de ve bir tür teleolojiye evrilme tehlikesi nedeniyle kulağa, adının ötesinde mitolojik gelse de, bazı ilkeleri bugün birtakım sofistike bilim alanlarında benimseniyor. Hipotezin Lovelock tarafından tartışmaya sunulduğu ilk çalışma için bkz. J.E. Lovelock, "Gaia as seen through the atmosphere", *Atmospheric Environment* (1967), Volume 6, Issue 8, 1972, pp. 579-580, ISSN 0004-6981, [https://doi.org/10.1016/0004-6981\(72\)90076-5](https://doi.org/10.1016/0004-6981(72)90076-5). Ayrıca bkz. J.E. Lovelock & L. Margulis (1974) "Atmospheric homeostasis by and for the biosphere: the gaia hypothesis", *Tellus*, 26:1-2, 2-10, DOI: 10.3402/tellusa.v26i1-2.9731

entite olarak, ister Leibniz'de fonksiyonel bağlantılar olarak, isterse Kant'ta form olarak ortaya çıksın, uzay ve zamanı tamamlanmış ürünler olarak düşünmekten kaçınır (LU I, 1862: 149). Dolayısıyla Trendelenburg Kant'ın transendental idealizmine karşıt bir pozisyona yerleşir. Böylece eldeki çalışmanın asıl probleminin sınırlarına dayanıyoruz. Bu sınırları aşmadan önce Trendelenburg'un sisteminin vardığı noktayı şöyle değerlendirebilirim:

Bu natüralist epistemoloji, bir bakıma Kant'ın felsefesinin yarattığı kimi sorunları, Kant'ın gerisinde (bilhassa Leibniz-Wolff metafiziğinde) aramaktan çekinen birtakım ilerici figürler için kullanışlı olabilecek bir argüman geliştirmiş olabilirdi. Ne var ki, Trendelenburg burada durup kalmamıştır. Devinim, dünyayı anlamının yalnızca gerekli koşuluuydu, ama yeterli değildi. Şimdi bir yeter koşula gereksinim vardı; Trendelenburg'un organik evren tasarımının bir başka unsuru da böylece kendini göstermiş olur: Amaç. Trendelenburg, *Mantıksal Soruşturmalar*'ın II. Cildi'nde yaklaşık 140 sayfa boyunca⁷ gerekçelendirdiği teleolojik perspektifle bir mekanizmden kaçınmaya çalışıyorduydu da, sonuçta uzay zamanı üreten (ideal-real) devinimin metafizik amaçlılığı, onu teleolojik bir fundamental felsefeyi empirik bilimlere temel kılma hedefinden giderek saptırmıştır. Çünkü bilimsel edimin analitik ve indirgemeci olma zorunluluğunun gitgide kendini gösterdiği bir çağda, holist ve teleolojik bir duruş noktasından hareket eden felsefenin empirik bilimlerden kopması kaçınılmazdı.

Trendelenburgçu Boşluk: Transendental Estetik'in İhmal Ettiği Alternatif

Kendi mental faaliyetimizin, deneyimimize dair kesin tartışmasız biricik hakikat olduğunu savunuyorsanız, pozisyonunuz kaçınılmaz olarak subjektivizme götürür. Genellikle kendisinden kaçınılan bir duruş olması, en ucunda solipsizme kadar uzanan tehlikeli bir yolda yer almasındandır. Subjektivist perspektifler realiteyle bağ kuramazlar. Kant sonrası felsefenin temel problemlerinden biri, Kant'ın transendental idealizminin de subjektivizme yol açmasıdır. Kant'ın ünlü agnostisizmi, daha doğrudan ifadeyle, doğuştan getirdiğimiz donanımımızın sınırlılığı nedeniyle kendinde-şeyler dünyasına epistemik erişimin olanaklarımızın dışında yer aldığı, bundan ötürü realite hakkında bilgi verici bir önerme oluşturmanın mümkün olmadığı görüşü, görü (*Anschauung*) ile onun maddesel koşulu arasındaki ilişki sorununu çözümsüz bırakmaktadır. Bu durumda, yalnızca Kant'a kadar değil, Kant'tan sonraki birçok düşünür için de felsefe tarihinin klasik problemlerinin başında gelen, düşünce ile varlık arasındaki ilişki sorunu çözüm-

⁷ Bkz. LU II, 1862: IX-X-XI. Bölümler; ayrıca krş. Beiser, 2013: 46-54.

süz bir problem olarak anlamını yitirir. Bu anlam kaybı karşısında duyulan endişe, transendental idealizmin subjektivizme yol açmasını bir 'sorun'a dönüştürmüştür. Bu sorun karşısında varlık ile düşünce ikiliğini aşmak için bir kaldıraç arayanların genelde üç farklı yol izlediğini söylemek mümkün. En popülerinden, en nadir bulunanına doğru onları şöyle sınıflandırabilirim: (1) transendental idealizmden kaçınmak, (2) onu Kant'ın niyetlerini aşan bir yönde yoruma tabi tutmak ve (3) Kant'ın görüşlerinden ayrılmakla beraber, transendental yöntem üzerinde Kant'ın eleştirel idealizminin içinde yer bulmayan hedeflere yönelmek. Sondan başlayarak örnekleyecek olursak, Kant'a sadakati salt yöntemle sınırlı olanlara en tipik iki örnek dikkat çekici bulunabilir: İki farklı jenerasyonu temsilen, Fr. Albert Lange ve Ernst Cassirer. İkinci kategori için ilk etapta hemen akla Martin Heidegger geliyor. Onun Kant yorumu oldukça şüphe götüren türdendir.⁸ Nihayet ilk kategoriye örnek aramak elbette yorucu olmaz; neticede Kant felsefesinin etkisi sanılanın aksine çok sürekli olmamıştır. Yine de bu kategori açısından Platoncu eğilimler çok tipiktir. Sözelimi Kant'ın zamanına yakın bir örnek olarak Bernard Bolzano verilebilir. Tıpkı Bolzano gibi, hemen sonraki jenerasyonda karşımıza çıkan Trendelenburg da yaşamı boyunca bu kategorinin sadık bir örneği olarak kalmıştır.

Trendelenburg'a göre Kant'ın idealizmi 'neyi bilebiliriz?' sorunuyla ilgili olarak tutarlı görünmekten uzaktır. Kant, özneye ait bilginin onun temsil içeriklerinden ibaret olduğunu söyler. Tüm bilgi, geniş bir anlamda deneyimimizin (*Erfahrung*) sınırları içinde başlar. Dolayısıyla Kant, tüm bilgiyi görüşlerle (*Er-schein-ung*) sınırlamıştır. Bilgimiz, tümüyle görüşlere dairdir. Peki bu görüşler neye aittir? Eğer bir görüş söz konusuysa, bir de bana bir biçimde görünen bir şey olması gerekmez mi? Neyse ki, Kant bu görüşlerin kendinde şeylerin görüşleri olduğunu kabul eder. Ancak tam da bu sağduyulu kabulle beraber kendiliğinden bir soru doğmaz mı? Eğer kendinde şeyler hakkında hiçbir bilgiye erişmemiz mümkün değilse, bu görüşlerin kendinde şeylere ait olduğunu nasıl bileceğiz? Trendelenburg'a göre, tüm bilme ediminde "neyse o olarak" şeyin kendisini arzularız, "kendimizi değil" (Trendelenburg, *LU I*, 1862: 161-162). Peki, Kant'ın *reductio*'sundan kaçınmak için Trendelenburg'un sunduğu çıkış yolu nerededir?

Trendelenburg kendi perspektifini *Mantıksal Soruşturmalar*'ın II. Cildindeki "İdealizm ve Realizm" başlıklı XXIII. bölümde geliştirir. Burada Trendelenburg bir oksimoron ile karşımıza çıkar. O bir idealist olduğu kadar re-

8 Bkz. Heidegger, M. (1991). *Kant und das Problem der Metaphysik*, Frankfurt: Vittorio Klostermann. Bu konudaki en büyük destekçim için bkz. Eco, U. (2000). *Kant and the Platypus, Essays on Language and Cognition*, London: Harcourt, Inc.

alisttir de; bununla birlikte onun kendi idealizmi, subjektivizmi; realizmi ise materyalizmi dışlar (Trendelenburg, *LU II*, 1862: 488).⁹ Trendelenburg, bu karşıtlığı ‘amaç’ (*Zweck*) kavramında bir anlama büründürmeyi dener. Doğadaki her şeyin *Idee*’ye uyum gösterdiği tezi (bu idealizmdir), doğanın, bilincinde olmaksızın var olduğu tezi (bu da realizm) ile kusursuz bir uyum içindedir.¹⁰ Beiser’in yorumuna göre, bu subjektivizmsiz bir idealizmdir, çünkü doğadaki her şeyin, bilincin ortaya çıkışından önce var olduğunu (hem de bir amaç için) iddia edebiliriz. Ve bu materyalizmsiz bir realizm olacaktır, çünkü o mekanizmi ve yeter nedenin önceliğini reddeder. Final nedenin önceliğini sürdürür; doğanın tüm mekanizmi, bir amaç için varolur, bu da onun ideası, kavramıdır (Beiser, 2013: 58). Trendelenburg bu fikri *Mantıksal Soruşturmalar*’ın II. Cildi boyunca yer yer yineler.

Trendelenburg – Fischer Tartışması¹¹

Yukarıda doğanın bilgisinin imkânı hakkında söylenenler, doğanın bilgisi matematiği gerektirdiğinden daha spesifik bir düzleme, matematiği deneye uygulamanın yolları hakkındaki tartışmaya götürür (Beiser, 2013: 108); kısacası uzay ve zaman hakkındaki tartışmaya. Trendelenburg’un transendental idealizme asıl saldırısı “ihmal edilmiş alternatif” (*neglected alternative*) olarak literatürde yer etmiştir. Ona göre Kant’ın Transendental Estetik’te uzay ve zamana ilişkin olarak ileri sürdüğü argüman bir boşluğa yol açmaktadır. Bu boşluk (*Lücke*), onun Kant tarafından ihmal edildiğini düşündüğü üçüncü bir seçenek (*dritte Möglichkeit*) ile doldurulmalıdır. Neden böyle bir boşluk görür Trendelenburg? Elbette Kant’ın realizmden kaçınma kaygısından ibaret olan idealizminden kaynaklanan nedenlerle. Bu boşluk nasıl doldurulmalıdır? Üçüncü bir seçeneğin sunduğu alternatif bir kabul tarafından: Uzay ve zaman hem objektif hem de subjektiftir. Bu onların, yalnızca görünüşlere değil, kendinde şeylere de uygulanabileceği anlamına gelir. Oysa Kant için onlar yalnızca a priori görü formlarıdır. Bu da bütünüyle subjektif bir görüştür. Kant, uzay ve zamanın objektif olabilme olanağını görmezden gelmiştir. Halbuki bu olanak Trendelenburg’a göre, Transendental Estetik’te mevcuttur. Bu

9 Beiser (2006) ayrıca bu oksimoron pozisyonun erken romantiklerdeki köklerini de gösteriyor; bkz. *The Romantic Imperative. The Concept of Early German Romanticism*, ss. 131-152, Cambridge, Mass.: Harvard Uni. Press.

10 Platoncu anlamda bu türden bir idealizm Kant’ta bulunmaz. Kant’ın idealizmi, *Idee*’yi onaylamaktan değil, real olanı reddetmekten ileri gelir (*LU II*, 1862: 474).

11 Tartışma hakkında erken dönem bibliyografya unsurları olarak iki örneğin önemini belirtmek istiyorum. Birincisi Grapengiesser, C. (1870). *Kant’s Lehre vom Raum und Zeit. Kuno Fischer und Adolf Trendelenburg*, Jena: Verlag von Friedrich Mauke. İkincisi Vaihinger, H. (1892). *Commentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft, zweiter Band*, ss. 292-326, Stuttgart, Berlin, Leipzig: Union Deutsche Verlagsgesellschaft.

sorun, matematiğin geçerlilik koşulları hakkındaki daha genel bir sorunla da bağlantılıdır. Kuno Fischer'in öncelikli itirazı da bununla ilgilidir.

Kuno Fischer (1824-1907), ünlü bir Hegelci-Kantçı felsefe tarihçisiydi. Bir Hegelci olarak yetişmişti ve Kant ile ilişkisi de olumsuzlayıcıydı. Trendelenburg ile tartışmasının evveliyatı, *Mantıksal Soruşturmalar*'ın ilk edisyonundaki (1840) Hegel eleştirine dayanıyordu. 1850'den 1852'ye dek ders verdiği Heidelberg'de *Logik und Metaphysik*'i yazarak bu eleştiriye yanıt verdi.¹² Daha sonra Heidelberg'den panteizm öğrettiği gerekçesiyle kovulmuştu. 1855'te Trendelenburg'un aktif rol oynadığı Berlin'de bir pozisyon elde etmek için girişimi olmuştur. 1856'da Jena'da, sonraki on altı yıl için onursal profesör oldu.¹³ Aslında Trendelenburg ile Fischer, Kant'ın Transendental Estetik'inin temelde yer alan tezine ilişkin olarak görüş birliği içindeydi. Dolayısıyla her ikisi de uzay ve zamanın a priori görümler olduklarını onaylıyorlardı. Bir başka ifadeyle, onlar matematiksel bilginin a posteriori olduğunu, deneyden elde edildiğini ileri süren empirist görüşü reddediyorlardı. Öyleyse Trendelenburg, Kantçı uzay ve zaman anlayışına temelden karşıt biri değildi. Bir nevi ona ek yapıyordu. Ama bu ek, Kant'ın hiç gitmek istemediği bir noktaya götürüyordu. Görüş ayrılığı, Beiser'in ifadesiyle, şu soru hakkındaydı: A priori görümler hangi koşullar altında deneye uygulanırlar? (Beiser, 2013: 108) Bu soru çok daha genel bir soruya yanıt getirmek için ortaya çıkar: Transendental Estetik, idealist bir deney teorisi midir, yoksa realist mi?

Trendelenburg bir bilimsel realizmden hareketle, doğanın bilincimizden önce ve bağımsız olarak var olduğunu, matematiğin ilkelerinin (uzay ve zamanın) böyle bir doğaya, yani yalnızca görünüşlere değil, kendinde-şeylere uygulanabilir olduğunu savunur. Fischer ise Kantçı resmi pozisyonu koruyarak, bilimin ve doğanın geçerliliğini garanti altına almak için matematiksel ilkelerin salt görünüşler alanında uygulama bulmasının yeterli olduğunu temellendirmeye girişir. Fischer, *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre*'nin (1865) Trendelenburg'un 'devinim' metafiziğini ele aldığı 65 ve 66. kesitlerinde, Trendelenburg'un devinimin ardındaki özneyi unuttuğunu söyler. Böylece devinim "dayanaksız", görü ise "köksüz" hale gelir (Fischer, 1865: 168). Yukarıda da ifade edildiği gibi, Trendelenburg devinimi düşünme ile varlığın bağlantısını kuran ilke olarak konumlandırıyordu. Subjektif ve objektif unsurlar arasındaki uygunluk devinimden

12 Bu eser, ikinci edisyonunda geliştirilip revize edilerek *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre* adını alır (1865). Trendelenburg, Fischer'in *Logik und Metaphysik*'te (1852) kendisinin Hegel yorumuna getirdiği eleştiriye *Mantıksal Soruşturmalar*'ın ikinci edisyonunu hazırlayarak (1862) karşılık vermiştir.

13 Biyografisi için bkz. Hülsewiesche, R. (1989). *System und Geschichte: Leben und Werke Kuno Fischers*, ss. 17-46, Frankfurt: Peter Lang.

ileri geliyordu. Böylece devinim, uzay ve zamanı ürettiyordu. Ancak Fischer açısından devininim subjektif dayanaktan mahrum bırakılması, görüşle bağı seyreltilmiş bir düşünmeyi söz konusu kılıyordu. Düşünmenin görüden arındırılması, onun üretilmiş (*erzeugend*) olması demektir. Salt diskursif hale gelen “saf” düşünmenin deneyle bağı kopmuş demektir. Öyleyse Trendelenburg çözmeye çalıştığı soruna yol açan bir döngünün içindeydi. Bu, Trendelenburg felsefesinin *Grundirrhthum*'u, temel yanılışıydı (Fischer, 1865: 171).

Trendelenburg, *Mantıksal Soruşturmalar*'ın “Uzay ve Zaman” başlıklı VI. bölümünde, Kant'ın Transendental Estetik'te uzay ve zamanın subjektivitesine ilişkin ortaya koyduğu kanıtlamanın, onların aynı zamanda kendinde şeyler için de geçerli olduğu yönündeki olanağı dışlamadığını ileri sürmektedir. Bu formların subjektif bir dayanağa sahip olmaları, onların yalnızca dünyanın bize nasıl görüldüğü noktasında geçerli olmak zorunda kalmalarına yol açmaz.

Trendelenburg, Fischer'in 1865 tarihli *System der Logik und Metaphysik*'inin ardından 1867'de onun Kant açılımınının “Kant ile mutabakattan yoksun” olduğunu ileri sürdüğü bir inceleme yayımlar.¹⁴ Burada uzay ve zamanın epistemik statüsüne ilişkin üç olanak (o *Glied* diyor) saptamaktadır: (1) onlar salt subjektiftir; yani kendinde şeyler için değil, yalnızca dünyayı algılama biçimimiz, ya da bize görüldüğü biçimiyle dünya için geçerli olan görü formlarıdır. (2) onlar salt objektiftir; yani biz algılasak da algılamasak da varolan şeylerin yapılarıdır. (3) onlar hem subjektif, hem objektiftirler; yani onlar subjektif mental faaliyetimizden doğan görü formları olsalar da, şeylerin objektif yapıları oldukları da doğrudur (*Trend.*, 1867: 222-223). *Mantıksal Soruşturmalar*, bu üçüncü pozisyonu savunmaktadır. Devinim metafiziği içinde açıklamasını bulan bu pozisyonda uzay ve zamanın özdeş kaynağı devinimdir. Devinim bu yapıları hem doğada hem de zihnimizde üretir. Böylece gerçeklik, doğada ve zihinde özdeş biçimde ortaya çıkar (Beiser, 2013: 112).

Fischer *System der Logik und Metaphysik*'te, Trendelenburg'a karşı iki argüman geliştirir. Birincisi, uzay ve zaman kendinde şeylerin nitelikleri olamaz; eğer bu mümkün olsaydı onların deneyden elde edileceklerini Kant sıkça ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu durumda matematiksel önermeler evrenselliğini ve zorunluluğunu yitirirlerdi. İkincisi, Trendelenburg'un pozisyonu şüphecilikten kaçamaz; çünkü uzayda şeylere ilişkin tasarımlarımızın, şeylere objektif uzayda uygun düştüğünü nasıl bildiğimiz sorunundan

¹⁴ “Ueber eine Lücke in Kants Beweis von der ausschließenden Subjektivität des Raumes und der Zeit”, *Historische Beiträge zur Philosophie, (Beiträge) dritter Band*, ss. 215-276, Berlin.

kaçılamaz. Şüphelinin buna yanıtı yoktur. Öyleyse doğanın matematiksel bilgisinin olanağı hakkındaki güçlükler geri döner (Fischer, 1865: 176-177). Fischer'e göre, Trendelenburg Kant'ın uzayın hem empirik olarak reel, hem de transendental olarak ideal olduğunu ileri sürdüğünü unutmaktadır (KdrV, B 44). Öyleyse doğanın objektif bilgisi transendental idealizmin sınırları içinde kalır. Oysa Trendelenburg bu objektiviteyi transendental realizm dâhilinde aramaktadır. Bu tam da Kant'ın yasakladığı şeydir. Bu yasağı açıkça dile getirdiği yerde Kant şöyle diyor:

Bize altında yalnızca nesnelere verilebildiği koşullar olarak uzay ve zamanın, duyuların nesnelere için, o halde yalnızca deney için olmaktan öte bir geçerlikleri yoktur. Bu sınırların ötesinde onlar hiçbir şeyi temsil etmezler, çünkü onlar yalnızca duyulardadırlar ve onların ötesinde hiçbir edimsellikleri (*Wirklichkeit*) yoktur (Kant, KdrV, B 148).¹⁵

Ancak Trendelenburg Kant'ın koyduğu sınırlardan çok, onun argümanının barındırdığı olanaklarla ilgilidir.¹⁶ Ona göre yalnızca üçüncü seçenikle matematiğin objektif geçerliliğini, onun deneye uygulanışını ve doğa biliminin imkânını açıklayabiliriz. Kant'ın matematiksel doğruluk hakkında ortaya koyduğu açıklama, matematiğin doğaya uygulanışını açıklamaz. Dolayısıyla doğanın matematiksel bilgisinin imkânı, yani fiziğin imkânı karanlıkta kalır. Öyleyse uzayın hem a priori subjektif statüsüne hem de kendinde realiteye uygulanışına (hem matematiğin hem fiziğin imkânına) birlikte sahip olmalıyız (Trendelenburg, 1867: 217). Bu üçüncü seçenikle mümkündür.

Eğer Kant'ın Transendental Estetik'teki argümanı üçüncü seçeneği dışlamıyorsa gerçekten, uzay ve zaman formları kendinde şeyler için geçerli olduğunda, onlar empirik kökene sahip demektir. Bu durumda onların evrenselliği ve zorunluluğu zarar görmez mi? Kant, onlarla ilgili bir deneyime sahip olmadan önce, şeylere özellikler atfedemeyeceğimizi bir ilke haline getirmemiş midir? (Kant, KdrV, B 148) Fischer hemen bunu kendisi için bir dayanağa dönüştürse de, muarızına göre Kant'ın böyle bir ilkeye gereksinimi yoktur. Burada yine Kant'ı yorumlamak mı, yoksa onu rekonstrükte etmek mi; filoloji mi, mantık mı biçimindeki gerilimle karşı karşıyayız.

15 Sözelimi bu pasaj, yalnızca Fischer için değil, Fischer – Trendelenburg tartışması hakkındaki literatüre katkıda bulunan önemli çağdaş Kant yorumcusu Graham Bird için de, Trendelenburg'un yanıtını göstermeye yeter. Bkz. Bird, 2006: 491. Bunun yanında, Bird ve elbette Fischer ile Trendelenburg'dan yana hesaplaşmaya giren güncel bir çalışma için bkz. Kanterian, E. (2013). "The Ideality of Space and Time: Trendelenburg versus Kant, Fischer, and Bird", *Kantian Review*, 18, 2, ss. 263-288.

16 Aslında Fischer'in kaygısı Kant'a sadık kalıp onu açıklamak ve yorumlamakken, Trendelenburg daha çok onu yeniden kendince inşa etmektedir. Dolayısıyla tartışmanın tarafları ortak bir zeminde yer almazlar. Trendelenburg'un Kant'a sadık kalma kaygısı son derece esnek. Hâlbuki Fischer daha çok onun ne dediğine filolojik olarak odaklanmaktadır.

Hermann Cohen ve Trendelenburgçu Boşluk

Hermann Cohen (1842-1918), Breslau, Silesia'da bir rabbi olmak üzere aldığı eğitime son verip Berlin'deki üniversiteye geldiğinde Aristotelesçi filozof ve metafizikçi Trendelenburg'un sınıfına katılır. Dolayısıyla Fischer ve Trendelenburg arasındaki tartışmaya müdahil olmasının anlamı vardı. Yine de tartışmaya dâhil olmayı kendini göstermek için iyi bir fırsat olarak gördüğünü düşünebiliriz. "Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer" başlıklı uzun denemesi 1871'de *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*'ta yayımlanmadan bir süre önce Kant'a ilişkin olarak kendi pozisyonu hâlihazırda belirginlik kazanmıştı. Makalesinde de bu pozisyonu ortaya koymak amacıyla yazdığı kapsamlı bir monografiden söz eder (Cohen, 1871: 252).¹⁷ Bu monografi aynı yıl (1871'de) *Kants Theorie der Erfahrung* (Kant'ın Deney Teorisi) adıyla baskıya girer. Kant çalışmalarının bundan böyle göz ardı edemeyeceği geniş kapsamlı çalışmasında Cohen, 1860'larda Hermann von Helmholtz, F. Albert Lange ve Adolf Trendelenburg gibi Kant ile ilgili olarak insan bilgisinin yapısının hem objektif hem de subjektif olarak belirlendiğini ileri sürenlere karşı bir yanıt ortaya koymaktadır. Trendelenburg – Fischer tartışmasına dâhil olduğu denemesi de işte bu yanıtın bir ön hazırlığı gibi görünmektedir.

Cohen'e göre bu tartışmayı anlamak için, Kant'ın psikoloji ve (akılın temel ilkelerinin a priori bilgisi anlamında) metafizik arasında yaptığı ayrımı dikkate almak gerekir. Cohen, uyumsuzluğu iki temel soru etrafında ele alır: (1) uzay ve zamanın subjektivitesi için Kant'ın ileri sürdüğü kanıtlamada bir boşluk olduğunu Trendelenburg kanıtlayabiliyor mu? (2) Kant'ın uzay ve zaman teorisini açıklarken Fischer'in Kantçı olmayan bir noktaya ilerlediğini Trendelenburg gösteriyor mu? (Cohen, 1871: 251). Cohen'e göre ilk soru, tartışma boyunca karanlıkta kalmaktadır. Zira bu sorunun yanıtı Kant'ın deney teorisinin oldukça kapsamlı bir çözümlenmesini gerektirmektedir. Öyle ki Cohen kendi monografisinde (*Kants Theorie der Erfahrung*) bunu yapıyor. Dolayısıyla Trendelenburg kendi iddiasını temellendirebilmekten uzaktır ona göre. Trendelenburg, a priori'yi psikolojik bir yeti kabul eder, duyularımıza görünen deneyimlediğimiz dünyanın kendinde şeyleri içerdiğini ileri sürer. Onun transendental realizmine dayanan tüm bu "dogmatik" iddialar, Kant'ın transendental idealizminin darmadağın ettiği şeylerdir (Cohen, 1871: 255).

17 Cohen'in Trendelenburg – Fischer tartışmasına müdahalesi hakkında ikincil yorumlar için bkz. Beiser, F. (2014). *The Genesis of Neo-Kantianism, 1796-1880*, ss. 794-798, New York: Oxford Uni. Press.; Beiser, F. (2018). *Hermann Cohen, An Intellectual Biography*, ss. 57-74, New York: Oxford Uni. Press.

Aslında Trendelenburg'un bu cüretkâr hamlelerinin arkasında Kant'ın objektivite kavrayışının özgüllüğünü görememiş olması yatmaktadır. İkinci meseleye geldiğimizde, Cohen Fischer'den yana açık tavrını ortaya koymaktadır: Fischer, eğer subjektivitenin a priori formlarının aynı zamanda kendinde şeyler için de geçerli oldukları kabul edilecek olursa, tüm Kantçı sistemin, transendental idealizmin merkezinin çökeceğini söylerken tamamen haklıdır. Ne var ki, Fischer'in Kant savunusundaki boşluk, iddialarını kanıtlamak yerine, salt göstermekle yetinmesidir (Cohen, 1871: 260). Cohen bir kez daha bunun örneği olarak kendi monografisini gösterir. Cohen bu türden bir anlayış içinde filozoftan demonstratif olmasını beklemektedir. Bu beklenti de onun felsefeden kesin bilim olmasını isteyen bir kuşağın üyesi olmasıyla ilgilidir.

Sonuç olarak Cohen, Berlin'deki ustası Trendelenburg'un Kant'ı tümünden yanlış anladığını ileri sürecek, ama yine de kendini uyuşmazlığın iki kutbundan da ayıracaktır. Ona göre bir filozofu yorumlamanın en doğru yolu, onun kendi "temel düşüncesi"ni (*Grundgedanke*) dikkatten kaçırmamaktır (Cohen, 1871: 292-293). Bu, yöntemin asli ödevidir. *Grundgedanke*, herşeyden önce psikolojinin alanına dayanır. Felsefe tarihçisinin görevi, ona göre, "psikolojik yöntem" yoluyla bu "psişik süreç"i keşfetmektir. Öyleyse Cohen'in Kant'a bakışının ardındaki psikolojist mantık bir sır olmaktan çıkar.

Sonuç

Fischer – Trendelenburg münakaşası uzun erimli olmuş ve Köhnke'nin söylediğine göre, 1860'ların sonunda tüm Almanya'da felsefe dünyasının her yanını sarmıştır (Köhnke, 1986: 258). Tartışma, Fischer ve Trendelenburg'un eldeki incelemede anılan çalışmalarının yanında, düşünürlerin yeni eserlerinde de sürmüştür. 1869'da Fischer, Trendelenburg'un *Beiträge'sine Kants Vernunftkritik und deren Entstehung* başlıklı eserinin ikinci edisyonunda yanıt verir. Ardından aynı yıl içinde Trendelenburg'un polemik broşürü yayımlanır: *Kuno Fischer und sein Kant: eine Entgegnung*. Ve son olarak tartışma Fischer'in *Anti-Trendelenburg: eine Duplik*'i ile son bulur. Trendelenburg 1872'de ölür; Beiser'in aktardığı söylentiye göre, onu ölüme götüren felci geçirmesinin nedeni *Anti-Trendelenburg* idi; zira Hegelcilerin, muarızlarına karşı nezaketi elden bırakarak sabrın sınırlarını zorladıkları az görülür şey değildi. Ama Trendelenburg'un, Fischer'in broşüründen ancak iyileştikten sonra haberdar olduğunu ve onu okumamaya karar verdiğini, Carl von Prantl'a yazdığı bir mektubu aktaran öğrencisi Bratuscheck'ten öğreniyoruz (Bratuscheck, 1873: 217).

Bizim bugün objektif dünya hakkındaki bilinmezliği, belli belirsiz bir sezgiyle değiştirebilmemizi mümkün kılan deneyimimizden yoksun bu iki düşünürden öğrenebileceğimiz şeyler az değil. Sözgelimi Trendelenburg

objektif geçerliliği devinime dayandırırken aslında empirik olarak yanılmıyordu. Zira devinim, kendinde şeyler dünyasının objektif geçerliliği için kanıt arayışının önemli bir dayanağı konumundadır. Dünya ancak devinimde bize direnir. Salt edilgin bir epistemik gözlemci mekânından dünyaya bakış, bize dünyayı değil, onun görünüşlerini verir. Elbette bu görünüşlerin kendilerinden kaynaklandığı bir objektif şeyler dünyası varsayımının gereğine dair realist yorum, salt teorik bir gözlemci mekânından yola çıkarak desteklenemez. Devinimde özne bu varsayımın ötesine geçip, dünya ile tansiyonel (gerilimli) bir bağ kurabilir. Ancak yine de devinim, kendinde şeyler gerçekliğinin objektif içeriğini uzay ve zamanda sağlayamaz. Sağladığı şey, yine görünün sınırlarında kurulmuş dayanaksız bir algı içeriğidir. Dayanağı subjektiftir. Daha doğrusu, onun objektif içeriği hakkındaki bilgi, subjektif bir kaynaktan gelir. Dünya ile devinimde ilişkiye geçtiğimiz doğrusya da, onun nasıl bir şey olduğuna dair bilgi, uzay ve zamanda verilmez. Dünya devinimde vardır, ama yine bilinmez olarak kalır.

Trendelenburg'un, üçüncü alternatifi Transendental Estetik'teki bir 'eksiklik' ya da 'boşluk' olarak değerlendirmesi, Kant'ın teorik felsefesi açısından bir başka bakımdan da kabul edilebilir bir eleştiri değildir. Kant ve Trendelenburg'un Estetik perspektifleri arkaplanda dayandıkları temelde farklılaşırlar. Kant'ın epistemik öznesi, en nihayetinde biyolojik bir varlıktır. Bu öznenin bilgi bakımından tabi olduğu sınırlar onun genetik süreçte kazandığı donanımın sınırlarından ileri gelir. Oysa Trendelenburg'un Kant'a yönelttiği eleştiri mantıksal bir dayanağa oturur. Bilginin öznesinin aynı zamanda biyolojik bir varlık da olduğunu unutup onu salt soyut bir akıl varlığı olarak kabul ettiğimizde, aklın sonsuzluğu bilgideki sınırları kaldırır. Böylece kendinde şeylere erişimimizin önündeki engeller kalkar. Oysa akıl denen şey de en temelde biyo-psişik bir şeydir. Bu nedenle realiteye erişimimiz biyolojik sınırlarımız tarafından engellenir. Dolayısıyla düşünmeye sınır konmaz ama düşünmemiz dünya hakkında olduğu sürece, onunla dünya arasındaki bağlantıya erişme yetkimize doğuştan bir sınır getirilmiştir. Trendelenburg'un alternatifinin, Kant Estetik'inin varsaydığı bu engeli dikkate almadığı anlaşılıyor. Kant'ın zihin ile beden arasındaki ayrımı kullandığı yerde, Trendelenburg onun üstünden geçip gidiyor. Uzay ve zamanın gerçek şeylere ilişkin olabilecekleri iddiası, salt mantıksal olanakların sınırları dâhilinde anlam kazanıyor. Oysa sonlu varlıklar dünyayı kendi duyuşsal olanaklarıyla deneyimleyebilirler.

Öz

Eldeki çalışmada, Almanca yapılan felsefeye 1860'larda damga vuran bir tartışmadan söz açıyorum. Adolf Trendelenburg ile Kuno Fischer arasında hemen hemen yirmi yıl boyunca süren bu tartışma, felsefe tarihi açısından son derece önemlidir. Uyuşmazlık, Kant'ın Transendental Estetik'inin uzay ve zaman teorisi hakkındadır. Kant burada uzay ve zamanı, görününün a priori formları olarak belirler. Bu açıdan onlar subjektif unsurlardır. Trendelenburg *Mantıksal Soruşturmalar* adlı eserinde, bu görüşün sınırlılığında yakınıdır. O, bu konuda alternatif bir görüşe sahiptir. Kant'ın sadık yorumcusu Fischer ise bu görüşe karşı resmi Kantçı pozisyonu korumaya girişir. Bu minvalde eldeki çalışmayı iki bölümden oluşturuyorum: İlkinde Trendelenburg'un felsefe sistemini sınırlı bir çerçevede içinde tanıtlıyorum. İkincisindeyse onun Kant'ın Transendental Estetik ortaya koyduğu görüşü teorisine ilişkin eleştirisini ve bu konuda Fischer ile girdiği tartışmayı anlatıyorum. Tartışmaya sonunda dâhil olan Hermann Cohen'in bakış tarzını gösterdikten sonra, son olarak Trendelenburg'un alternatifi hakkında kendi değerlendirmemi yapıyorum.

Anahtar Kelimeler: İhmal Edilmiş Alternatif, Trendelenburg'çu Boşluk, Üçüncü Seçenek, Uzay ve Zaman, Kuno Fischer, Hermann Cohen.

Abstract

Trendelenburg's Kant: The Neglected Alternative

The present work discusses a debate that deeply influenced German philosophy in the 1860s. This debate, which lasted for almost twenty years between Adolf Trendelenburg and Kuno Fischer, deals great significance for the history of philosophy. The disagreement between Trendelenburg and Fischer was about the theory of space and time in Kant's Transcendental Aesthetics. Since Kant here determined space and time as a priori forms of intuition, they are to be considered as subjective. Trendelenburg points out the limitations of this view in his *Logical Investigations*, and represents an alternative view. Fischer, on the other hand, as Kant's staunch commentator, attempts to defend the official Kantian position against Trendelenburg's approach. Keeping these aspects in mind I compose this work in two parts: In the first chapter, I introduce Trendelenburg's system of philosophy within a limited framework. In the second, I describe his critique of Kant's theory of intuition in Transcendental Aesthetics and his discussion with Fischer on this very particular subject. After introducing the view of Hermann Cohen, who had involved lately in the discussion, I finally make my own assessment of Trendelenburg's alternative.

Keywords: The Neglected Alternative, Trendelenburg's Gap, Third Possibility, Space and Time, Kuno Fischer, Hermann Cohen.

Kaynakça

- Beiser, F. C. (2013). *Late German Idealism: Trendelenburg & Lotze*, New York: Oxford University Press.
- Bird, G. (2006). "The Neglected Alternative: Trendelenburg, Fischer, and Kant", *A Companion to Kant*, Bird, G. (ed.), ss. 486-499, Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Bratuscheck, E. (1873). *Adolf Trendelenburg*, Berlin: Verlag von F. Henschel.
- Cohen, H. (1871). "Zur Controverse zwischen Trendelenburg und Kuno Fischer", *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, siebenter Band, Lazarus, M., Steinthal, H. (hrsg.), ss. 249-296, Berlin: Ferd. Dümmler's Verlagsbuchhandlung.
- Fischer, K. (1865). *System der Logik und Metaphysik oder Wissenschaftslehre*, Heidelberg: Bassermann.
- Hartung, G. (2018). "What are Logical Investigations? Aristotelian Research in Trendelenburg and Husserl", *Aristotelian Studies in 19th Century Philosophy*, Hartung, G., King, C. G., Rapp, C. (eds.), ss. 77-96, Berlin: De Gruyter.
- Hülsewiesche, R. (1989). *System und Geschichte: Leben und Werke Kuno Fischers*, Frankfurt: Peter Lang.
- Kant, I. (1968). *Kritik der reinen Vernunft*, Kants Werke. Akademie Textausgabe III, zweite Auflage 1787, Berlin: De Gruyter.
- Köhnke, K. C. (1986). *Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Specht, A. (2014). "F. A. Trendelenburg and the Neglected Alternative", *British Journal for the History of Philosophy*, 22:3, ss. 514-534. doi: 10.1080/09608788.2014.928260.
- Trendelenburg, F. A. (1862). *Logische Untersuchungen*, Zwei Bände, zweite Auflage, Leipzig: Verlag von S. Hirzel.
- Trendelenburg, F. A. (1867). "Ueber eine Lücke in Kants Beweis von der ausschließenden Subjektivität des Raumes und der Zeit", *Historische Beiträge zur Philosophie*, dritter Band, Vermischte Abhandlungen, ss. 215-276, Berlin: Verlag von G. Bethge.